

## ИРГЭДИЙН УЛС ТӨРИЙН ОРОЛЦОО: МОНГОЛ ДАХЬ ИРГЭНИЙ ХӨДӨЛГӨӨНИЙ УЛС ТӨРИЙН ЧИГ ХАНДЛАГА

**Ц.БАТБОЛД<sup>1</sup>, Б.БАТБААТАР<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>МУИС-ийн Улс төр судлалын тэнхимийн багш, доктор, дэд профессор

<sup>2</sup>МУИС-ийн Улс төр судлалын тэнхим, докторант

*Түлхүүр үг:* Оролцооны онол, иргэний нийгэм, иргэний хөдөлгөөн, шаардлага, нөлөөлөл, өрнөл, идэвхжил, намжмал байдал, чиг хандлага

*ABSTRACT:* In this article, it clarifies authority of theory in citizenship's participation and it mentions briefly the process of civil movement that has activated after 2005. It has set a goal to make a conclusion in democratic decades' civil movement activity and their purpose direction and effect. It aims to identify the direction of their political requirement and purpose.

**ТОВЧ ХУРААНГУЙ:** Уг өгүүлэлд иргэдийн оролцооны онолын үндэслэлийг тодруулж, Монгол оронд 2005 оноос идэвхжсэн иргэний хөдөлгөөний үйл явцыг товч дурьдан 1990 он хойших ардчиллын жилүүдэд гарсан иргэний хөдөлгөөнүүдийн үйл ажиллагаа тэдгээрийн тэмцлийн зорилго чиглэл, үр дүнд үнэлэлт дүгнэлт өгөх, тэдгээрийн улс төрийн шаардлага, зорилго чиглэл нь ямар чиг хандлагатай байгааг тодорхойлохыг зорьсон болно.

Улс, үндэстний хэмжээнд төлөөллийн засаглал, түүний институтууд байгааг ардчиллыг бүрэн хангасан, ард түмний өөрийнх нь ардчилсан засаглал тогтсон гэж үзэхэд хангалтгүй зүйл юм. Өөрөөр хэлбэл, улс төрчид сонгогчид, ард түмний хүсэл зоригийг бүрэн төлөөлөх боломжгүй гэж үзэх хандлага бий. Й.Шумпетер “Капитализм, социализм ба ардчилал” номондоо “Ард түмэн аливаа асуудлын талаар тодорхой бөгөөд рационал санал бодолтой байдаг бөгөөд ардчилсан оронд энэхүү санал бодлоо баталгаажуулахын тулд түүнийг хэрэгжүүлэхээр ажиллах “төлөөлөгчдөө” сонгодог гэдэгт ардчиллын сонгодог онолын талаарх бидний гол эргэлзээ төвлөрч байдаг” гэжээ. Тухайлбал, Англи шиг парламентат хаант улс ардчилсан аргын шаардлагыг хангана. Учир нь засгийн газрын албан тушаалд парламентаас нэрийг нь санал болгосон тэр хүмүүсийг л хаан/хатан нь томилохоор чөдөрлөгдсөн практик тэнд үйлчилдэг гэж үздэг. Гэвч, “үндсэн хуульт” хаант засаглал нь ардчилсан гэж нэрлэгдэх боломжгүй. Учир нь сонгогчид болон парламент нь парламентын засаглалтай улсад байдагтай ижил эрхтэй боловч сонголтдоо засаглалын байгууллагад уламжлан зөвшөөрүүлэх эрх мэдэлгүй байдаг. Ингэснээр засгийн газрын гишүүд агуулгаараа ч, хэлбэрээрээ ч хаанд үйлчлэгчид байх бөгөөд зарчмын хувьд хаан тэднийг томилж ч, халж ч чадна. Ийм журам ард түмний таашаалд нийцэх нь бий ч жинхэнэ утгаараа энэ нь ард түмний засаглал биш юм” гэжээ.

Энэ нь төлөөлөгчдийг шилж сонгох нь улс төрийн асуудлыг шийдвэрлэх эрх мэдлийг сонгогчдод хадгалуулах ардчиллын анхдагч зорилгын дараа орж, хоёрдогч шинжтэй болж байгаа юм. Тэгвэл энэ хоёр бүрдлийн байрыг сольж, сонгогчид шийдвэр гаргадаг гэдгийг хоёрдогч болгож, анхдагч нь шийдвэр гаргах хүмүүсийг сонгох явдал гэж үзье. Өөрөөр хэлбэл, ард түмний гол үүрэг нь төр засаг буюу гүйцэтгэх засаглалыг бүрдүүлэх эсвэл түүний үүргийг хэрэгжүүлэх завсрын нэгэн байгууламжийг

бүрдүүлэхэд оршино гэдгийг бид иш үндэс болгож буй. Ингээд тодорхойлбол: ардчилсан арга гэдэг нь хувь хүмүүс ард олны саналын төлөөх өрсөлдөөнт тэмцлээр шийдвэр гаргах эрх мэдлийг олж авдаг явдлаар илэрхийлэгдсэн улс төрийн шийдвэр гаргах тэрхүү институционал журам юм.<sup>114</sup>

Ж.Ж.Руссог оролцооны талын онолч гэж судлаачдын олонх нь үздэг бөгөөд, тэрээр “Нийгмийн Гэрээ” бүтээлдээ улс төрийн тогтолцооны мөн чанарыг ойлгоход оролцоот ардчилал нэн чухал хэмээн бичсэн. Руссогийн онол нь бүхэлдээ, улс төрийн шийдвэр гаргах түвшинд болон өөрийн онолын хүрээнд ч хувь хүний, иргэн бүрийн оролцоог чухалчилсан байдаг. Энэ нь ердөө институцийн байгуулал дээр хавсаргасан нэмэлт биш бөгөөд, институциудын үйл ажиллагаа болон түүнд оролцож байгаа хувь хүмүүсийн сэтгэл зүйн чанар, хандлагын хооронд харилцан хамаарал байгаа гэдгийг баталсан төдийгүй, улс төрд оролцогч этгээдүүдэд сэтгэл зүйн нөлөөтэй юм.<sup>115</sup>

Руссогийн онолд оролцооны үүргийг өөр хоорондоо ялгаатай тайлбарлагдах, түүний үзэл санаа ба оролцоот төрийн тогтолцооны талаар сайтар тайлбарласан байдаг. Руссо улс төрийн систем дэх оролцооны асуудалд тодорхой эдийн засгийн нөхцөл байх тухай санал дэвшүүлсэн. Руссо нийгмийг жижиг фермийн эздээс бүтэх ёстой төдийгүй, эдийн засгийн хувьд эрх тэгш, бусдаас үл хамаарсан байхыг зөвлөсөн. Түүний систем нь туйлын тэгш байдлыг шаарддаггүй бөгөөд ялгаатай байдал байх авч, тэр нь улс төрийн тэгш бус байдалд хүргэхгүй байх ёстойг сануулж байдаг. Ухаандаа, ямар ч хүн хэн нэгнийг худалдаж авахаар баян биш, ямар ч хүн өөрийгөө худалдахаар ядуу тартагтаа тулсан биш байх ёстой бөгөөд иргэний хамгийн ариун эрх нь ямар нэгэн зүйлийг эзэмшдэг байх явдал гэсэн ойлголттой байх ёстой. Улс төрийн тэгш байдал, улс төрийн хараат бус байдал нь үүнээс хамаарах тул тэр нь иргэдийн аюулгүй, бие даасан байдлын баталгаа болно.<sup>116</sup>

Энэ нөхцөлд л хувь хүмүүсийн зохих хандлага, сэтгэл зүйн шинж чанарууд төлөвшлөө олно. Тэрхүү төлөвшилт нь чухамдаа оролцооны үйл явцаар дамжин хэрэгжинэ. Тийм учраас ардчиллын онолд оролцооны гүйцэтгэх үүрэг нь иргэдийн сэтгэл зүйн бэлтгэл болон ардчиллын чадамж, процедурыг эзэмшихүйц практик мэдлэг олгохын аль алийг багтаасан өргөн утга бүхий боловсруулан гэгээрүүлэх чадвартай юм. Тиймээс ч оролцоот системийн тогтвортой оршихын тухайд онцгой асуудал байдаггүй. Энэхүү систем нь оролцооны үйл явцын боловсруулан гэгээрүүлэх үр нөлөөгөөр дамжин өөрөө өөрийгөө тэтгэж байдаг онцлогтой. Оролцоот үйл явц нь оролцоонд шаардагдах шинж чанаруудыг өөрөө хөгжүүлэн тэтгэж байдаг. Өөрөөр хэлбэл, хүмүүс хэдий чинээ оролцоотой байна төдий чинээ оролцоонд хамрагдах чадамжаа сайжруулж байдаг. Иргэдийн оролцоо нь хамтын шийдвэрийг хүлээн авахад дэм болдог бөгөөд үйл ажиллагааг нэгтгэн нийлүүлэх ач холбогдолтой байдаг.

Ардчилал нь үндэсний хэмжээнд нийт ард түмэн дээд зэргийн оролцоотой байхын тулд нийгмийн бусад хүрээ ардчилагдаж, улмаар нийгэмшилт буюу “нийгмийн дадлагажилт” явагдах учиртай.<sup>117</sup> Ардчилсан нийгэм оршин тогтнож буй нөхцөлд иргэдийн оролцооны механизм оршин байх нь оролцоогоор дамжсан нийгэмшилт бүх хүрээнд хэрэгжих бололцоотой тийм нийгэм орших боломжийг бүрдүүлдэг. Хувь хүмүүс өөрсдийнхөө амьдрал, орчинг аль болох захирах бололцоотой байя гэвэл эдгээр хүрээн дэх эрх мэдлийн бүтцүүд нь шийдвэр гаргах үйл явцад хүмүүс оролцох бололцоотой байхаар зохион байгуулагдсан байх учиртай. Үйлдвэрийн хүрээ чухал ач холбогдолтой байдгийн бас нэг учир нь (тэгш) оролцоонд шаардагдах хувь хүний

<sup>114</sup> УТБА. Ред Д.Ганбат. “Капитализм, социализм ба ардчилал”/Ардчиллын тухай түүвэр/ Орч Н.Туяа. УБ., 2006. Х 9-12.

<sup>115</sup> К.Пейтман.“Ж.Ж.Руссо, Ж.С.Милл. Ж.Б.Х.Коул: Ардчиллын оролцооны онол”/Улс төрийн шинжлэх ухааны дээж бичиг/ Орч Ц.Батболд. УБ., 2012. Х 180-185.

<sup>116</sup>J.J. Rousseau. The Social Contract. M.Cranston (trans), 1968. P-nguin Books. 1968, 11-р тал, мөн (1913), 254-р тал.

<sup>117</sup> К.Пейтман.Participation and Democratic Theory. L., 1970. P 22-24.

хараат бус болон амгалан байдлыг хангагч бодитоор хэмжигдэхуйц эдийн засгийн тэгш байдалтай холбоотой; үйлдвэрийн хүрээний бүтцүүдийг ардчилах, “менежерүүд” ба “ажиллагсад”-ын хоорондох байнгын ялгааг халах нь энэхүү тэгш байдлыг бий болгох нь чухал.

Оролцооны онолд “улс төрийн” асуудал нь үндэсний болон орон нутгийн засаглалын хүрээгээр хязгаарлагддаггүй. Оролцооны онолд “оролцоо” гэдгээр шийдвэр гаргах үйл явцад (тэгш) оролцохыг хэлдэг. “Улс төрийн тэгш байдал” гэдгээр шийдвэрийн үр дүнг тодорхойлоход ижил эрх мэдэлтэй байхыг ойлгодог. Оролцооны онолд ардчилсан системийг зөв хэмээн үзэхдээ оролцооны үйл явцын хүнд тусах үр дүнг гол тулгуур болгодог. Оролцооны загварыг дээд зэргийн оролт (оролцоо) шаардсан бөгөөд гаралт нь зөвхөн бодлого (шийдвэрүүд) төдий бус хүн бүрийн нийгэм, улс төрийн чадварын хөгжлийг өөртөө агуулсан, улмаар гаралтаас оролт уруу “эргэх холбоо” өгч байдаг тийм загвар гэж ойлгож болох юм.

Оролцоот ардчиллын онолын судалгааны нэг томоохон чиглэл нь иргэний нийгмийн асуудлууд байдаг бөгөөд түүн дотроо иргэний хөдөлгөөний үйл ажиллагаа, тэдгээрийн идэвхжилт ба сулрал, оролцооны зорилго, чиг хандлага нийгэмд нөлөөлөх нөлөөллийг судлах нь чухал юм. Энэ нь улс орны хөгжлийн цаашдын чиг хандлагыг тодорхойлоход чухал улс төрийн чухал ач холбогдолтой.

Иргэний хөдөлгөөний үүсэл хөгжлийг нийгэм, төрийн харилцаа үүссэн үеэс эхлэлтэй гэж үзвэл, нийгэмшилтийн үйл явц дахь хэн нь захирах ёстой вэ гэдэгт гол асуудал бус, харин захирагч нь ямар шийдвэр гаргаж тэр нь нийгмийн олонхид хэрхэн эерэг болон сөрөг нөлөө үзүүлж буйн нөлөөллийн тусгал юм. Өнөө үед ихэвчлэн нийгмийн олонх, дунд болон доод давхарга дахь иргэдийн амьдралд сөргөөр нөлөөлөх шийдвэр, суурь үнэ болох цахилгаан, шатахуун, нийтийн тээврийн үнэ нэмэх, өргөн хэрэгцээний бараа бүтээгдэхүүний үнийн өсөлт, байгалийн баялгийг зүй зохисгүйгээр ашиглах, экологийн тэнцвэрийг алдагдуулах, үндэсний эрх ашгийг хохироох зэргээр эрх баригчдад ашигтай тусах шийдвэрийг эсэргүүцсэн иргэний хөдөлгөөнүүдийн үйл ажиллагаа 2005 оноос идэвхжсэн байна.

Монгол дахь иргэний хөдөлгөөний үйл явцыг хэвлэл мэдээллийн хэрэгслүүдэд хэрхэн тэмдэглэснийг товч авч үзэе. Үүнд:

2005.02.03 “Эрүүл нийгэм иргэний хөдөлгөөн” Ялалтын талбайд цуглаан хийж, дараа нь улсын прокурорын газраас засгийн газрын ордон хүртэл жагсаал хийжээ. Тус хөдөлгөөний залуу удирдагч Батзандан, Ичинноров нар 2-р сарын 2-нд (1895 оны энэ өдөр МАН-г үндэслэн байгуулагчдын нэг Д.Сүхбаатар мэндэлсэн өдрийг сонгосон) урьдчилан хэвлэлийн бага хурал хийн өөрсдийн зорилгоо танилцуулсан. Уг хэвлэлийн бага хуралд Сүхбаатарын талбайд цуглаан зохион байгуулах зөвшөөрөл олгохыг хүссэн болон их хурлын гишүүдийг огцруулах, улс төрийн намын тухай хуулийг өөрчлөх шаардлага тавьжээ.

2005.02.23 “Эрүүл нийгэм иргэний хөдөлгөөн” хоёр дахь жагсаал цуглааныг өдрийн 12 цагт Ялалтын талбайд хийсэн бөгөөд цуглаанд 400 орчим хүн оролцсон. Цуглааны дараа Жуулчны гудамжаар дайран улсын их дэлгүүрийн өмнүүр явж, төв шуудангийн өмнө хүртэл жагсаал хийв. Тэд “Энхбаяр бол Сталин мөн”, “Энхбаяр огцор”, “Хариуцлагатай ёс суртахуунтай улс төрчийг хүсч байна”, “Авилгад идэгдсэн эх орноо аваръя” гэсэн лоозунгууд барьсан байлаа. (“Өнөөдөр” 2005.02.24 ) Эдгээр хоёр жагсаалын шаардлагыг эрх баригчид төдийлөн ойшоогүй бөгөөд ямарч хариу өгсөнгүй.

2005.03.11 Малчид ба алт олборлогч компаниудын тэмцэл: Алт олборлогч компаниуд нь орон нутгийн төсөвт ашгийн татвар төлснөөр (Татварын тухай хуулиар эрдэс баялгаас олсон ашигт ноогдох татвараа тухайн уурхай байгаа орон нутагт төлөхөөр заагдсан) тухайн нутгийн мөнгөн санхүүд тус нэмэр болж байдаг.

Гэвч үүний нөгөө талд ашигт малтмал олборлосноор байгаль орчин бохирдох аюул аюул улам их болж, алт олборлохдоо мөнгөн ус ашигласнаас хүний эрүүл мэндэд

хортой нөлөө үзүүлж байгааг зогсоох шаардлага тавьсан. Архангай аймгийн Цэнхэр сумын иргэд алт олборлохыг зогсоохыг шаардсан хөдөлгөөн хүч улам хүчтэй болж, тэмцэл ширүүсэх хандлагатай болов. Тэмцэл шаардлагын эцэст сумын Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлаас “Нарийн Хамар” гэдэг газрыг байгалийн тусгай хамгаалалтын бүс болгох шийдвэр гаргасан байна.

2006.01.02 Улаанбаатар хотод автобусны үнийг нэмэхийг эсэргүүцсэн хөдөлгөөн: Энэ өдөр 200 төгрөг байсан автобусны үнэ 300 болов. Энэ үед төрийн албаны шинэ ажилтны цалин 60 орчим мянган төгрөг байв. Энэ нь ажилгүй орлогогүй иргэдэд төдийгүй орлоготой төрийн албан хаагчдад ч нэлээдгүй дарамт болж байв. Уг шийдвэрийг эсэргүүцэн “Эрс Шинэчлэл”, “Эрүүл Нийгэм Иргэний Хөдөлгөөн”, Чөлөөт Үйлдвэрчний Эвлэлийн “Эв Нэгдэл” зэрэг хөдөлгөөнүүд

2006.01.12-нд хотын захиргааны өмнө гэр барин Сүхбаатарын талбайд эсэргүүцлийн цуглаан хийв. 2006.01.12-нд МАХН-ын байр уруу “Эрүүл Нийгэм Иргэний Хөдөлгөөн”, “Эрс Шинэчлэл” хөдөлгөөн болон жагсаал цуглаанд оролцсон иргэд дайрч орсон хэрэг гарав. Үүний үр дүнд 2006 оны 01.13 нд хотын захирагч автобусны үнийг хуучин хэвээр байлгахаар шийдвэр гаргав.

2006.02.08-нд “Эрүүл Нийгэм Иргэний Хөдөлгөөний” удирдагч Ж.Батзандан, О.Магнай нарт 1-р сарын 12-ны өдөр МАХН-ын төв байранд дайрч орсныг буруутган эрүүгийн хуулийн 179-р зүйл (Жич: Нийгмийн хэв журам зорчих үйлдэл хийсэн)-ийн дагуу эрүүгийн хэрэг үүсгэв. (“Өнөөдөр” 2006.02.09 )

2006.04.05 УИХ-ын чуулган эхэлсэнтэй холбогдуулан “Эрс Шинэчлэл”, “Эрүүл Нийгэм Иргэний Хөдөлгөөн”-үүд засгийн газрын ордны өмнө цуглаан хийж, дараа нь Сүхбаатарын талбайд гэр барин “улс төрийн суулт” хийсэн байна. Уг суултын шаардлага нь “Монголын газар шороог гадаадынханд бүү худалд” гэсэн үндсэн агуулгатай байв.

2006.04.11 “Эрс Шинэчлэл”, “Эрүүл Нийгэм Иргэний Хөдөлгөөн”- үүд Сүхбаатарын талбайд гэр барьж суултаа үргэлжлүүлэв. Улс төрийн суултын шаардлага нь “Ашигт малтмалын тухай хуулийг өөрчлөх”, Айвенхо Майнз компанитай “Тогтвортой байдлын гэрээ” хийхийг эсэргүүцсэн ажээ. Тэд өмнө нь манай улс “Бороо Гоульд” компанитай тогтвортой байдлын гэрээ байгуулаад 50 тн алтаа гэрээний нөхцөлөөр алдаж байсныг жишээ болгон шаардлага тавьжээ.

2006.04.13 Дээрх хөдөлгөөнүүд дээр “Ахмадын чөлөөт холбоо” нэмэгдэн “Оюу Толгой”, “Таван Толгой”-н ордыг яаралтай хааж, ашиглалтын лицензийг нь хурааж авахыг шаардав. Уг шаардлагыг хүлээж авахгүй бол засгийн газрыг огцруулах тухай шаардаж байв.

Үүнтэй холбогдуулан “Эв нэгдэл”, “Оюутаны чөлөөт холбоо”, “Хөх монгол” бүлэг Эрх чөлөөний талбайд иргэний хөдөлгөөнүүдийн эсрэг жагсаалыг зохион байгуулав. Иргэний хөдөлгөөний эсрэг жагсаалыг МАХН-аас зохион байгуулсан гэсэн хардлага тархав.

2006.04.18 Иргэний хөдөлгөөнүүдийн зохион байгуулсан жагсаал цуглаан улам эрчимжиж, олон хүмүүс тэдний тавьсан шаардлагыг зөв хэмээн дэмжиж байсан. Энэ өдрийн жагсаал олон хүнийг хамарсан бөгөөд зохион байгуулагчид нь МАХН-ын төв байр уруу очин намын нарийн бичгийн даргад шаардах бичгээ гардуулав. Уг шаардлага нь М.Энхболдыг ерөнхий сайдаас огцруулахыг шаардсаны зэрэгцээ МАХН-ыг шүүмжилсэн агуулгатай байв. Шаардах бичгийг намын нарийн бичгийн дарга С.Баяр хүлээж аван намынхаа удирдах зөвлөлөөр ярилцахаа илэрхийлсэн байна.

2006.04.23 Улс төрийн шаардлага тавигчид Ерөнхий Сайд М.Энхболдтой уулзаж “Оюутолгой, Таван толгой, Бороо гоульд компанийн асуудал”-аар ажиллаж байгаа ажлын хэсэгт иргэний хөдөлгөөний төлөөллийг оролцуулах, мөн Улсын Их Хурал, Засгийн Газар, Иргэний хөдөлгөөнд оролцогчид адил тэгш эрхтэйгээр гэрээг шүүн хэлэлцэх санал тавьжээ.

2006.06.14 “Эрүүл Нийгэм Иргэний Хөдөлгөөн” болон “Ард Түмний Нам” Сүхбаатарын талбайд цуглаан хийж, Канадын “Централь Гоульд” компаний хөрөнгө оруулалттай “Бороо гоульд” компаний уул, уурхайн ажиллагааг зогсоох, “тогтвортой байдлын гэрээ”-г цуцлах, 50 сая долларын хөрөнгө оруулалтын мөнгө хэний гараар орсныг тодруулахыг Засгийн Газраас шаардав. (“Өнөөдөр” 2006.06.14)

2006.09.11 “Монголын оюутны хөдөлгөөн”-ий залуучууд МУИС-ийн 2-р байрны өмнөх талбайд цуглаан хийв. Тэд “Боловсролоор бизнес хийхээ боль”, “Төрийн өмчийн барилгыг бидний мөнгөөр барихыг эсэргүүцэж байна”, “Авилга хээл хахууль авсан захирлыг зайлуул”, “Бид мөнгөний машин биш”, “Эрдэнэбаатар сайд аа оюутнууд цуглардаг газрыг бүү булааж ав” (Жич: ШУТИС-д орон нутгаас ирж суралцаж байгаа оюутнуудад зориулж барих гэж байсан байрны газрыг их хэмжээний мөнгө амласан Хятадын компанид зарсныг эсэргүүцэж Байгаль Орчны Яамны сайд Эрдэнэбаатарт шаардлага хүргүүлсэн), “З.Энхболд боловсролд оролцохоо боль” (Жич: АН-аас их хурлын гишүүн болсон, одоо ШУТИС-ын ТУЗ-ийн даргаар ажиллаж байгаа, Төрийн Өмчийн Хорооны дарга байхдаа тус сургуулийн захирлыг өөрчилж, одоогийн захирлыг томилсон бөгөөд энэ удаад сургалтын төлбөрийг 700-800 мянган төгрөг болгож нэмэх асуудлыг удирдаж байгаа), “Боловсрол,соёл, шинжлэх ухааны яам ажлаа хий” гэсэн лозунг барьсан байв. Тус цуглаанд МУИС, ШУТИС, ХААИС болон зарим хувийн дээд сургуулийн оюутнууд оролцсон байна. (“Өнөөдөр” 2006.09.12 )

2006.11.6-8 “Эрс шинэчлэл”, “Эрүүл нийгэм иргэний хөдөлгөөн”, “Миний Монголын газар шороо”, “Даяар Монгол”, “Ахмадын чөлөөт холбоо зэрэг хөдөлгөөнүүд Сүхбаатарын талбайд “Бүх ард түмний хуралдай”-г хуралдуулах шийдвэр гаргав. Энэ үеэр “Ашигт Малтмалын Тухай Хууль”-ийн хэрэгжилтийг зогсоох, УИХ-ыг тарааж, ерөнхийлөгчийг огцруулах, “Бүх ард түмний онц их хурал” хуралдуулах гэсэн шаардлага бүхий гурван мянга гаруй асуулгын хуудас тараасан байна.

2007.04.27 Монголын ардчилсан холбоо 18 жилийн өмнөх шигээ олон хүн оролцсон цуглаан хийж, “Хоёрдугаар ардчилсан хувьсгалыг өрнүүлнэ” гэсэн мэдээлэл суртчилгаа цацан, “Чин шударга хүчирхэг улс төр, чинээлэг иргэний нийгмийн төлөө нэгдэцгээе!” гэсэн ухуулах хуудсыг хотоор нэг наасан байв. Тэд: “Ард түмнээ сонсдоггүй УИХ-ыг тараая”, “Авилгач М.Энхболдыг огцруулъя”, “Уул уурхай болон засгийн эрхийг ард түмэнд” гэсэн лозун барьсан байлаа.

Иргэний хөдөлгөөнүүд 2008 оны УИХ-ын сонгууль болон орон нутгийн сонгуульд нэр дэвшихээ илэрхийлэв. (“Өнөөдөр”. 2007.04.24 )

2007.05.01 “Монголын иргэний холбоо” Сүхбаатарын талбайд цуглаан хийж “Авилгын эсрэг” гарын үсэг цуглуулав. (Жич:Тэр “Өнөөдөр” сонины 2007 оны 5-р сарын 2-ны дугаарт цуглаан зохион байгуулсан тухай өгүүлэл бичсэн)

### ***Хүснэгт 1. Иргэний хөдөлгөөнүүдийн тавьсан шаардлага түүний чиг хандлага***

	он	Хувь хүний эрх чөлөө	Бүлгийн сонирхол	Амжиргааны түвшин	Байгаль орчин, уул уурхай	Нийгмийн шудрага ёс	Социал сонирхол	үндэсний эрх ашиг	нийт тоо
1	2004 он	3	3	1	3	5			15
2	2005 он	1	1	11	3	8	3	3	30
3	2006	1	2	3	6	8		5	25

	он								
4	2007 он	2	5	6	8	11	2	9	43
5	2008 он	3	6	3	9	13	1	18	53
	дүн	10	17	24	29	45	6	35	166
	Эзлэх хувь	6	10,2	14,4	17,5	27,1	3,6	21	100

Дээрх хүснэгтээс ажиглахад нийгмийн шударга ёсыг сэргээхийг шаардсан шаардлага хамгийн их буюу 27,1 хувийг эзэлж байна. Энэ нь сүүлийн хориод жилд нийгмийн тэгш бус байдал, социал ялгарал ихэссэнтэй холбоотой бөгөөд нэн ялангуяа баян ядуугийн зааг ялгаа эрс нэмэгдэж, нийгмийн баялгийн ойролцоогоор 80 хувийг хүн амын цөөнх болох 10 хүрэхгүй хувь нь эзэмшиж байгаатай холбоотой байна. 2013 онд засгийн газар улсын төсөв бүрдүүлэхтэй холбоотой “иргэдийн хадгаламжийн мөнгөнөөс татвар авах” шинэ санал гаргасан бөгөөд уг саналтай холбоотой тойм судалгаа хийснийг телевизүүд болон мэдээллийн хэрэгслээр цацжээ. Уг мэдээлэлд иргэдийн хадгаламжийн 90 хувийг арван мянга гаруйхан хүн эзэмшиж байна гэж дурьдсан байв. Хүн амын олонх болох 90 хувийн төлөөллүүд өөрсдийн эзэмшиж буй өчүүхэн арван хувиас татвар авах нь тэдэнд их дарамт учруулах учраас эрс эсэргүүцсэн ярилцлагыг өгч байсан. Ингэснээр тэд нийгмийн баялгийн 90 хувийг эзэмшигч цөөнхийг цээжээрээ хамгаалсан бөгөөд үүнийгээ ойлгох чадваргүй байгаа нь харагдаж байв.

Дүнгийн жагсаалтын хоёрдугаарт 21 хувийг эзэлсэн улс, үндэсний эрх ашгийг хамгаалсан шаардлага орж байна. Уг шаардлагууд нь монгол төрийн үндсэн ажлын нэг болох төр үндэсний эрх ашгийг хамгаалах үүргээ муу гүйцэтгэж байгааг харуулж байна. Энэ нь монгол төрийн бүтэц, зохион байгуулалт, үйл ажиллагаанд плюрализм хүчтэй байгаагийн шинж юм. Өөрөөр хэлбэл, явцуу бүлэглэлүүдийн сонирхол, үндэсний эрх ашгийг зөрчсөн шийдвэр гаргаж байгаатай уг шаардлага холбоотой юм. Явцуу бүлэглэлүүд, гадны хөрөнгө оруулагчдын сонирхлыг хэт хангах нь 1979 оны Ираны исламын хувьсгалын жишээг харуулж байна. Тэнд “иран хүн, нохой хоёр орж үл болно” гэсэн хязгаарлалтуудыг эсэргүүцэж америкийн хөрөнгө оруулагчид болон Шах Пехлевийн дэглэмийн эсрэг хувьсгал гарсан билээ.

Иргэний хөдөлгөөнүүдийн тавьсан шаардлагын гуравдугаарт байгаль орчин, уул уурхай, ашигт малтмалын лецензийн асуудал 17,5 хувиар орсон байна. Төрийн зүгээс үндэсний эрх ашгийг зөрчсөн асуудлууд нь энэ салбаруудад хурцаар илэрч байсан бөгөөд “Бороо Гоульд”, “Дачин Тамсаг” зэрэг олон орд газруудын ашиглалт, мөн “Оюу Толгой”, “Таван Толгой” зэрэг стратегийн ордуудын гэрээ, алт хөтөлбөртэй холбоотой байгал орчны сүйрэл, лицензийн замбараагүй наймаа нь эх оронч, үндэсний үзэлтнүүд болон орон нутгийн оршин суугчдын үзэл бодол, эрх ашгийг илт зөрчсөн хэрэг явдлаас үүдэлтэй байна. Энэ асуудал “Үндсэн Хууль”-д тунхагласан нутгийн өөрийн удирдлагын үйл ажиллагаа уг мөн чанараараа явагдахгүй байгааг харуулсан хэрэг юм. Өөрөөр хэлбэл, орон нутгийн нийгэм, эдийн засгийн асуудлыг “Үндсэн Хууль”-д “НӨУЁБ, төрийн захиргааны байгууллагатай хослон бие даан шийдвэрлэнэ” гэсэн заалт хэрэгжихгүй байна. Энд орон нутгийн иргэдийн эрх ашгийг хамгаалах НӨУЁБ жинхэнэ утгаараа бүрэлдэж чадаагүй бөгөөд НӨУЁБ-д улс төрийн намын гишүүд олноороо орж ирснээр орон нутгийн иргэдийн эрх ашгийг бус, намын эрх ашгийг хамгаалж байна. Хэрэв орон нутгийн иргэд өөрсдийн эрх ашгийг төлөөлөх уг орон нутагт оршин суугаа бие даагчдыг ядаж доод шатны ИТХ-д дэвшүүлэн гаргаж ирэх боломж байсан бол, мөн орон нутагт эрхийг нь тодорхой хэмжээнд шилжүүлсэн бол энэ асуудал үүсэхгүй байсан.

Дөрөв дэх гол шаардлага бол иргэдийн амьжиргааны төвшний доройтол юм. Энэ нь уг жагсаалтад 14,4 хувийг эзэлж байгаа нь дээрх нийгмийн шударга ёс, үндэсний эрх ашигтай ихээхэн холбоотой юм. Учир нь иргэдийн ихэнх нь амьдралаа сайжруулахын тулд хөрөнгө мөнгө нэхэхээс илүүтэйгээр нийгмийн шударга ёсыг шаардаж байна. Нийгмийн шударга ёсыг тогтооно гэдэг нь хүнд суртал, авлигал, хээл хахуулийг устгах, шударга шүүхийн тогтолцоог бий болгоно гэсэн үг юм. Төр үүссэн үеэс, одоо ч, мөн цаашид төр байх юм бол ирээдүйд ч төр оршин байх үндсэн таван үүрэг байдаг бөгөөд үүний дөрөв дэх гол үүрэг нь нийгмийн шударга ёсыг хамгаалдаг шударга шүүхийн тогтолцоо юм.

Дараагийн 5,6, 7 дахь шаардлагууд болох бүлгийн сонирхол 10,2 хувь, хувь хүний эрх, эрх чөлөө 6 хувь, мөн 3,6 хувийг эзэлсэн социал сонирхлын шаардлагууд нь ардчилсан нийгэмд байнга байж байдаг мөнхийн шаардлагууд гэж үзэж болно.

Иргэний хөдөлгөөнүүдийн тавьсан эдгээр шаардлагуудын эхний дөрөв болох нийгмийн шударга ёс, үндэсний эрх ашиг, байгаль орчин ба уул уурхай, амьжиргааны төвшин зэрэг нь тэдний үйл ажиллагааны үндсэн чиглэл болж байгаа бөгөөд нийт шаардлагын 81 хувийг эзэлж байгаа нь төр засаг ба улс төрийн намуудад иргэд юуг шаардаж байгааг илэрхийлж байна. Үүнийг ямар нэгэн хүмүүсийн хувийн захиалга, улс төрийн амбиц хөөсөн хүмүүсийн үйл ажиллагаа хэмээн тайлбарлах нь үнэн бодит байдалд тэр бүр нийцэхгүй байна. Учир нь эдгээр шаардлагуудын хариу тэр бүр биелэгдээгүй ч тодорхой хэмжээнд монголын улс төр, нийгмийн зохион байгуулалт, оюун санаанд ихээхэн нөлөөлж, багагүй хэмжээний өөрчлөлт оруулахад шахалтын механизмын үүрэг гүйцэтгэсээр иржээ.

Иргэдийн хөдөлгөөнүүд, шахалтын бүлгийн тавьсан шаардлагууд улс төрийн ямар үзэл суртал, үзэл баримтлалд илүү их хамааралтай байна вэ? гэдгийг ангилан ялгах зорилго тавьсан. Энэ ангилан ялгалтад 2004-2008 оны хооронд Монголын улс төрийн үйл явцад иргэний хөдөлгөөнүүдийн тавьсан шаардлага ямар үнэт зүйлст илүү тулгуурлаж байгаагаар нь авч үзсэн.

## Хүснэгт 2. Иргэний хөдөлгөөнүүдийн тавьсан шаардлага түүний чиг хандлага

	Нийгмийн шударга ёс, тэгш байдлыг шаардсан социал демократ хандлага	Хувь хүн ба бүлгийн эрх ашгийг дээдэлсэн либерал чиг хандлага
1	2005.02.03 “Эрүүл нийгэм иргэний хөдөлгөөн” Ялалтын талбайд цуглаан хийж, Сүхбаатарын талбайд цуглаан зохион байгуулах зөвшөөрөл олгох, их хурлын гишүүдийг огцруулах, улс төрийн намын тухай хуулийг өөрчлөх;	2004 онд Архангай аймгийн Цэнхэр сумын иргэд алт олборлохыг зогсоохыг шаардсан хөдөлгөөн хүчтэй тэмцэв.
2	2005.02.23 “Эрүүл нийгэм иргэний хөдөлгөөн”- Тэд “Энхбаяр бол Сталин мөн”, “Энхбаяр огцор”, “Хариуцлагатай ёс суртхуунтай улс төрчийг хүсч байна”, “Авилгад идэгдсэн эх орноо аварья” гэсэн лоозунгууд барьсан байлаа.	2003,12,15 “Зөөлөн эх” хоршооны хохирогчид (Удирдах зөвлөлийн дарга Цэрэндэжид нь) японы бизнесмэнтэй хамтран Япон явуулна гэж 124 хүн тус бүрээс 3500 доллар аваад буцааж өгөөгүйг эсэргүүцсэн суулт зарлаад дараа нь

		өлсгөлөн зарлав.
3	2006.01.12 МАХН-ын байранд “Эрүүл нийгэм иргэний хөдөлгөөн”, “Эрс шинэчлэл” хөдөлгөөн болон ард иргэд дайран оров. Монголд коммунистууд засгийн эрх барьж байгааг шүүмжилсэн.	2006.01.02 Улаанбаатар хотод автобусны үнийг нэмэхийг эсэргүүцсэн хөдөлгөөн. 200 төгрөг байсан 300 болов.
4	2006.04.05 “Эрс шинэчлэл”, “Эрүүл нийгэм иргэний хөдөлгөөн”-үүд засгийн газрын ордонь өмнө цуглаан хийж дараа нь Сүхбаатарын талбайд гэр барин “ улс төрийн суулт “ хийсэн. Уг суултын шаардлага нь “Монголын газар шороог гадаадынханд бүү худалд” гэсэн үндсэн шаардлага байсан.	2006.09.11 “Монголын оюутны хөдөлгөөн” - ий залуучууд цуглаан хийв. Тэд “Боловсролоор бизнес хийхээ боль”, “Төрийн өмчийн барилгыг бидний мөнгөөр барихыг эсэргүүцэж байна. “Авилга хээл хахууль авсан захирлыг зайлуул” гэсэн лозунг барьсан байв.
5	2006.04.11 Сүхбаатарын талбайд гэр барьж суултаа үргэлжлүүлэв. Ашигт малтмалын тухай хуулийг өөрчлөх , Айвенхо Майнз компанитай Тогтвортой байдлын гэрээ хийхийг эсэргүүцэв. “Эрс шинэчлэл хөдөлгөөний 10 хүн өлсгөлөн зарлав.	2004.04.19 Бага оврын автобусны жолооч нар замын цагдаагийн газар эсэргүүцлээ илэрхийлж 30 автобус замын цагдаагийн газрын дэргэд эгнүүлэн зогсоов. Замын цагдаагийн хүнд суртал, авилга зэргийг эсэргүүцэв.
6	2006.04.13 “Ахмадын чөлөөт холбоо” нэмэгдэн “Оюу толгой, Таван толгойн ордыг яаралтай хааж ашиглалтын лицензийг хурааж авахыг шаардав. Уг шаардлагыг хүлээж авахгүй бол засгийн газрыг огцруулах тухай шаардаж байв.	2007.06.13”Монголын олон нийтийн радио телевизийн 18 уран бүтээлч хэвлэлийн хурал хийлгэж тус байгууллага нь улс төрийн намын нөлөөнөөс салж чадахгүй байна. УИХ ,Засгийн газарт тус радио телевизийн зөвлөлийн гишүүдийг огцруулах шаардлага тавив. Шаардлагыг хүлээж авахгүй тохиолдолд ажил хаяхаа мэдэгдэв.



7	2006.04.18 Энэ өдрийн жагсаал олон хүнийг хамарсан ба зохион байгуулагчид МАХН-ын төв байрлуу очин намын нарийн бичгийн даргад шаардах бичгээ гардуулав. Уг шаардлагад М.Энхболдыг ерөнхий сайдаас огцруулахын зэрэгцээ МАХН-ыг шүүмжилсэн. Шаардах бичгийг намын нарийн бичгийн дарга С.Баяр хүлээж аван намынхаа удирдах зөвлөлөөр ярилцахаа илэрхийлэв.	2008.03.03 Хэнтий аймгийн “Хөдөө арал” байгаль хамгаалах бүлэг Дэлгэрхаан суманд хийж байгаа уул уурхайн хайгуулыг зогсоохыг засгийн газраас шаардав.
8	2006.04.23 ерөнхий сайд М.Энхболдтой уулзаж “Оюутолгой, Таван толгой, Бороо гоульд компаний асуудал”-аар ажиллаж байгаа ажлын хэсэгт хөдөлгөөний төлөөллийг оролцуулан, их хурал, засгийн газар хөдөлгөөнд оролцогчид адил тэгш эрхтэйгээр шүүн хэлэлцэх санал тавив.	2008.06.05 Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэд автобусаар үнэтэй зорчих болсныг эсэргүүцэн Сүхбаатарын талбай, хотын захиргаа, засгийн газрын ордны үүдэнд жагсаал хийгээд МАХН, АН-ын төв байрны өмнө өлсгөлөн зарлахаа мэдэгдэв.
9	2006.06.14 “Эрүүл нийгэм иргэний хөдөлгөөн” болон” Ард түмний нам” Сүхбаатарын талбайд цуглаан хийж, Канадын “Централь гоульд” компаний хөрөнгө оруулалттай “Бороо гоульд “ компаний уул, уурхайн ажиллагааг зогсоох, тогтвортой байдлын гэрээг цуцлах, 50 сая долларын хөрөнгө оруулалтын мөнгө хэний гараар орсныг тодруулахыг засгийн газраас шаардав.	
10	2006.11.6-8 “Эрс шинэчлэл”, “Эрүүл нийгэм иргэний хөдөлгөөн”, “Миний Монголын газар шороо”, “Даяар Монгол”, “Ахмадын чөлөөт холбоо зэрэг хөдөлгөөнүүд Сүхбаатарын талбайд “Бүх ард түмний хуралдай”-г хуралдуулав. Ашигт малтмалын хуулийн хэрэгжилтийг зогсоох, УИХ-ыг тарааж, ерөнхийлөгчийг огцруулах, “Бүх ард түмний онц их хурал” хуралдуулах гэсэн асуулт бүхий 3 мянга гаруй асуулгын хуудас тараасан.	
11	2007.04.27 Монголын ардчилсан холбоо цуглаан хийж, “Хоёрдугаар ардчилсан хувьсгалыг өрнүүлнэ” “Чин шударга хүчирхэг улс төр, чинээлэг иргэний нийгмийн төлөө нэгдэцгээе!” гэсэн ухуулах хуудас нааж, “Ард түмнээ сонсдоггүй УИХ-ыг тараая”, “Авилгач М.Энхболдыг огцруулья”, “Уул уурхай болон засгийн эрхийг ард түмэнд”	
12	Иргэний хөдөлгөөнүүд 2008 оны УИХ-ын сонгууль болон орон нутгийн сонгуульд нэр дэвшихээ илэрхийлэв. (“Өнөөдөр”. 2007.04.24 )	
13	2007.05.01 “Монголын иргэний холбоо” Сүхбаатарын талбайд цуглаан хийж “Авилгын эсрэг” гарын үсэг цуглуулав.	
Дүн	13	8
Эзлэх хувь	61.9%	38.1%

Дээрх хүснэгтэд бичигдсэн санамсаргүйгээр сонгосон нийт 21 шаардлагын 13 буюу 61,9 хувь нь социал демократ, үлдсэн 8 буюу 38,1 хувь нь либерал хандлагатай байна. Эдгээр шаардлагуудаас дүгнэн үзэхэд монголчуудын нийгмийн оюун санаа, улс төрийн ухамсрын орчинд нийгмийг бүхэлд нь ардчилах үзэл санаа өндөр хувьтай байгаа нь өнөөгийн улс төрийн намуудын үзэл баримтлалын чиг баримжааг энэ чиглэл рүү хандуулах шаардлага хүссэн хүсээгүй бий болох нь тодорхой байна. Өөрөөр хэлбэл, оролцоот ардчиллын загвар нийгмийн оюун санаа, улс төрийн ухамсарт бүрдэж байгаа нь иргэний нийгмийн байгууллагуудын тавьж буй шаардлагаас тодорхой харагдаж байна.

Онолын хувьд иргэдийн оролцоо ба төр, захиргааны хоорондын зохицуулалтад ялгаатай хандлагууд байдаг. Энэ нь иргэд, хувь хүмүүсийн эрх чөлөөний тухай үзэл санаанд тулгуурладагаараа ижил юм. “Хүн өөрөө өөртөө зааварчлах хуулийг үг дуугүй даган мөрдөх”, хүмүүс эрх чөлөөтэй байх “албатай” зэрэг үгс нь магадгүй Руссогийн хэрэглэсэн хамгийн зартай үгс байх.<sup>118</sup> Руссогийн оролцооны тухай ойлголтын эхний бүлэгт түүний эрх чөлөөний тухай үзэл бичигдээгүй байсан бол дээрх тодорхойлолтын хээнцэр мөртлөө, хөнөөлтэй үгс байж боломгүй санагдах байсан биз. Руссогийн эрх чөлөөтэй байхыг “албадсан” нь түүний илгээмжийн нэг хэсэг бөгөөд шийдвэр гаргалтад оролцооноороо иргэд суралцаж боловсрохоос өөр аргагүй болдог аж. Бие хүн бүр нийгмийн хариуцлагатай ажил үйлд оролцохгүй бол хүн бүрийн ашиг сонирхлыг хамгаалах хууль гарч ирж чадахгүй хэмээн тэрээр үзсэн байдаг. Өөрөөр хэлбэл, хүн өөртөө захиран тушаах эрх мэдэл, нийтийн хүсэл зориг гэж байхгүй болно гэсэн үг юм. Руссогийн эрх чөлөөний тухай ойлголт дахь субъектив элемент нь тус хуулийн дор бие хүн сайн дурын байна гээд, чөлөөтэй байхыг үргэлж дурдсан байх юм. Руссо эрх чөлөө нь өөрөө захиргааны зохих түвшинг шаарддаг гэж үзсэн.<sup>119</sup>

Кранстон Руссогийн “Нийгмийн гэрээ”-ний сүүлийн үеийн танилцуулга дээр, түүнийг нийгмийн институцууд нь өөрөө эрх чөлөөнд заналхийлж байгааг огт дурсаагүй хэмээн шүүмжилсэн байна. (Руссо, 1968, 41-р тал) Энэ нь үнэндээ утгагүй шүүмжлэл юм гэж К.Пэйтман няцаасан байдаг. Тэрээр “Нийгмийн Гэрээ” дэх оролцооны систем нь үйл ажиллагааныхаа логик дараалал, институцийн доторх эрх мэдлийн бүтэц, сэтгэл зүйн хүрээлэл зэргээс болж эрх чөлөөнд заналхийлж байна уу гэвэл худлаа. Харин ч Руссогийн үзсэнээр оролцоогүй институциуд тийм заналхийллийг авчирдаг бөгөөд, хүмүүсийг “гинжилж” эрх чөлөөг нь боодог. Нийгмийн Гэрээнд байгаа идеал институциуд нь Руссогийнхоор бол эрх чөлөөний баталгааг хангаж байгаа учраас төгс юм. Мөн оролцоо бол хувь хүнийг өөрөө өөртөө эзэн байх боломжийг олгосноороо, эрх чөлөөний үнэ цэнийг өсгөдөг юм гэж Руссо харсан байна гэж онцлон тэмдэглэжээ.

Руссогийн онолын үлдсэн хэсэгт ч “өөрөө өөртөө эзэн байх” ойлголт нь ихээхэн зэмлэл хүлээдэг.<sup>120</sup> Маунтайн Руссогийн найм дахь захидалд, эрх чөлөө нь 'moins a faire sa volonte qu'a n'etre pas soumis a celle d'autrui; elle con-siste encore a ne pas soumettre la volonte d'autrui a. la notre. Quiconque est maitre ne peut etre libre'. (1965, бүлэг 11, 234-р тал)-аас бүрддэг гэжээ. Энд хүн өөрөө өөрийнхөө эзэн болох чадвар суух хүртэл захиргаан дор явснаар эрх чөлөө нь хэрэгжих тохиолдол бий ч, хэн нэгний амьдрал үзэл бодлыг өөр нэгэн хүн эзэгнэж болохгүй. Хоёрдугаарт, оролцоот үйл явц нь аливаа хүн юмуу бүлэглэл нөгөөгөө ноёрхдог байж болохгүй, бүгд хуулийн өмнө эрх тэгш байхыг

<sup>118</sup> J.J.Rousseau. The Social Contract. M.Cranston (trans), 1968. P-nguin Books. P 64-65.

<sup>119</sup> J.J. Rousseau. Political Writings, Watkins, F. (trans). Nelson, London., 1953(бүлэг 18, 148-р тал), (1953, 192-р тал)

<sup>120</sup> J.J. Rousseau. The Social Contract. M.Cranston (trans), 1968. P-nguin Books. (1968, 42-р тал). Дээрх санааны хамгийн танил шүүмжлэл нь дээрхийг либертари ч биш, тоталитаритай төстэй, мөн ардчилалд тохирох эрх чөлөөний хувилбар болох эрх чөлөөний сөрөг (негатив) ойлголттой ямар ч авцалдаагүй гэдэг байна. Гэтэл энэхүү шүүмжлэл нь эрх чөлөөний тухай хоёр өөр төрлийн ойлголт байдгийг ер тооцоогүй бөгөөд, Руссо бол эерэг (позитив) талыг төлөөлөгч юм. Тэгэхлээр дээрх шүүмжлэл нь Руссогийн онолыг бүхэлдээ алдаатай гэж үзэх гээд байгаа. Хэрэв тийм бол Руссогийн эрх чөлөөний тухай онол няцаагдах ёстой байлаа. Шүүмжилсэн тайлбаруудыг дэлгэрэнгүйгээр нь Берлин/1958/, Талмон/1952/- ийг үзнэ үү.

баталгаажуулдаг. Руссогийн, оролцоот системээр бий болсон хууль тогтоомжийг бие хүн үнэнч шударгаар даган мөрддөг гэсэн. Энэ нь хуулийн алагчлалгүй үйлчлэх зарчмыг бодит болгож чадсан зүйл мөн. Оролцоог хэрэгжүүлснээр, хувь иргэнийг өөрөө тухайн нийгэмд харьяалагддаг болохоо ойлгож ухаарахад хүргэдэг, нэгтгэгч шинж чанартай гэж Руссо үзсэн.

Эдийн засгийн үндсэн тэгш байдал гэдэг нь ядуу баяны хоорондох ялгаа хямралын түвшнээс ямагт доогуур байхыг л хэлж байна. Эдийн засгийн тэгш байдлаас илүүтэйгээр шийдвэр гаргалтанд оролцсон туршлага чухал юм. Хувь хүн бүрийн идэвхтэй оролцоо нь л Руссогийн энэхүү системийг жинхэнэ нийгэм, нийтлэг болж бүрэлдэхэд нь түлхэц болно. Руссогийн шалгуурууд нь бидэнд, институциудын засаглалын бүрэлдэхүүнүүдийн хооронд харилцан хамаарал, хүмүүсийн зан чанар, олонхийн оролцооны түвшин нь сэтгэл зүйн болоод хандлагын хувьд маш их нөлөөтэй зэрэг зүйлсийг бодолцоход хүргэсэн. Чухам энэ асуудлууд л Руссогийн оролцоот ардчиллын тухай онолынх нь суурь болдог.

Ж.С.Милл “Ардчилал дахь хамгийн том аюул бол эрх баригчдын хөнөөлтэй хүсэл зорилго байдаг. Хариулт нь нэхэгдсэн хамгийн чухал асуулт гэвэл, ийм мангасын өөдөөс ямар хамгаалалт байна вэ гэдэг л байна” гэж төлөөллийн засгийн газрын тухай яриандаа онцолсон байна.<sup>121</sup>

Миллийн хувьд ардчилсан засгийн газарт байх хоёр янз байдлыг тодотгосон. Энэ нь нэгдүгээрт сайн засаглалд шаардагдах нөхцөлтэй дотуураа холбогдох ба бизнесийн мэдрэмж нь хувь хүний зөв зан чанарыг хөхүүлэн дэмжих явдал бөгөөд үүний тулд байгууллагууд зөв байх нь нэн чухал юм. /1963, 102-р х/ Энэ шалтгаанаар засгийн газрын дээрх хэлбэр нь универсал /олон талын/ ашиг сонирхол бүхий хэлбэр бөгөөд Милл үүнийг нийтлэг, ардчилсан засгийн газрын “хамгийн сайн улс төрийн бүтэц” гэж үзсэн байна.

Ийм учраас тэрээр өөрийн тайлбарласан сайн санааны дарангуйллын эсрэг байсан ба хэрвээ далдыг урьчилан харсан бол засгийн газрын бизнес талыг зөв зохион байгуулах байсан гэдгийг батална. Учир нь тэрээр “Ямар төрлийн хүн ийм дэглэмд захирагдах вэ? Уг дэглэмийн дор тэдний үзэл бодол, идэвхтэй үйлдлийг хэрхэн хөгжүүлэх вэ?” гэсэн асуултуудыг хөндөж тавьсан юм. Тэдний ёс суртахууны ур чадвар тэгш хөгжилгүй байна. Хүн төрлөхтний оршин амьдрах нийгмийн орчин нөхцлийг хиймлээр дүрсэлж зурснаар тэдний оюун санаа, сэтгэхүйг нарийсгаж, хөгжлийг нь зогсооно. /1910, 203-4 х/

Энэ нь зөвхөн тодорхой түгээмэл сэдвүүд дотор хамаарах ба Миллийн идэвхитэй гэж үзсэн оролцогч дэг журмууд нь шинж чанарын хувьд олон нийтийг хамарсан эрч хүчтэй шинжтэй байна. Энд дотоод харилцааны ардчилсан оролцоо болон хувь хүмүүсийн хоорондын харилцаа холбоо, тэдний шинж чанар, сэтгэл зүйн зан чанарууд, дэг журмын төрөл зүйлийн талаар онолчидийн дэвшүүлсэн үзэл санааг дахин олж харна. Уг үзэл санаанд хувь хүний улс төрийн шинжтэй хийх үйлдэлтэй холбогдох дэг журмуудаас их хэмжээгээр хамааралтай нийгмийн болон улс төрийн хариуцлагатай үйл ажиллагааны талаарх үзэл санаа бас орно. Руссогийн нэгэн адил Милл бас эдгээр чанарууд нь урьдны адил оролцоог нэмэгдүүлдэг учраас улс төрийн систем нь өөрөө оршин тогтнох шинж чанартай гэж үзсэн<sup>122</sup>.

J.N.Burns. J.S Mill and Democracy. Political Studies. 1957. Милл (1910) Оршил ба 254-р тал. Дэлгэрэнгүйг Бүрнс (1957)-д үз. "Дункан ба Люк (1963, х. 160) Уг тогтолцооны өөрөө үлдэх чадварыг тэмдэглэнэ. Гэвч энэ бол эрчүүдийг оролцоонд сургах боломжит хууль ёсны эрхийг эзэмших эзэмшлээс үүдэн гарах учраас “ёс суртахууны шинж чанар”-ын хандлагатай байна гэж хэлнэ. Мэдээж энэ бол зөвхөн сургах асуудал болохоос эзэмших тухай бус гэсэн Миллийн дүгнэлт юм. Оролцооны дэг журам байхгүйгээр хууль ёсны эрхийг эзэмших нь шинж чанарын хувьд бага зэрэг нөлөөтэй байж болно.

<sup>122</sup> К.Пейтман. Ж.Ж.Руссо, Жон Стюарт Милл, Ж.Д.Х. Коул: Ардчиллын оролцооны онол/Улс төрийн шинжлэх ухааны дээж бичиг. Орч Ц.Батболд. УБ., 2012. Х 184-185.

“Үүнээс гадна Милл иргэд логикийн ухаалаг, оновчтой тооцооллыг гаргаж хэрэгжүүлэх ёстой гэж үзсэн юм. Үүнийг Шумпетер бас чухал гэдгийг тодорхойлсон. Тэр төлөөлөх засгийн газрыг засгийн газрын оновчтой хэлбэр бус гэж тэмдэглэсэн ба эрчүүдийг идэвхжүүлэх “томоохон” хууль тогтоомж гаргах шаардлагатай гэж тайлбарласан. Мөн тэрээр энэ онолд хамаарах аль ч улсад улс төрийн голч мэргэн ухаан, олон нийтийн идэвхи чармайлтын тодорхой түвшин байна гэж баталсан. /1910, 253х/ Милл улс төрийн оролцооны боловсролын үүргийн талаар Руссотой олон талаараа адил санааг дэвшүүлсэн.

Тэрээр хувь хүн зөвхөн өөрийн хувийн асуудалдаа анхаарал хандуулан олон нийтийн үйл хэрэгт оролцохгүй байсаар “хувиа хичээгч” болж хувирах төдийгүй улмаар нийтийн үйл хэрэгт оролцох хариуцлагагүй, хөгжил хүмүүжилгүй болж үлднэ хэмээн шүүмжлэлтэй хандсан. Ийм хүн хэзээ ч олон нийттэй найрсаг нөхөрсөг байх сонирхолгүй, хамтран нэгдэж хийх аливаа зүйлд дургүй байх төдийгүй харин ч олон нийттэй өрсөлдөх, эсэргүүцэх гэх мэт санаа бодол, үйлдлийг агуулдаг. /1910, 217 х/ Хувь хүмүүс хувиараа мөнгө олохдоо ихэвчлэн өөрсдийн чадварын маш бага хэсгийг ашигладаг ба “зөвхөн өөртөө болон өөрийнхөө гэр бүлд бүх анхаарал, сонирхлоо хандуулдаг” нь түүнийг олон нийтээс огт өөр болгодог. Ингэж түүний энэ хэвийн бус сэтгэлгээ нь түүний хувийн зан чанарыг амиа бодогч, аймхай хулчгар болгоно. /1963, 230х/

Гэвч хувь хүн нь олон нийтийн үйл хэрэгт оролцож эхлэхэд бүх зүйл өөрчлөгдөж болно. Милл энэ тохиолдолд Руссогийн адил хувь хүн өөрийн хүрээлэн буй бүсийг өргөтгөхийн тулд “хүчин зүтгэл гаргах” ёстой бөгөөд олон нийтийн сонирхолтой болох явдал чухал гэж үзсэн. Энэ нь хувь хүн зөвхөн өөрийн хувийн бус ашиг сонирхлыг “жинлэж” үзэх ёстой бөгөөд ямар нэгэн шаардлагаар зөрчилдөх тохиолдолд өөрийн хувийн мөрддөгөөс өөр дүрэм журмаар шийдэх, ямар ч тохиолдолд “өөрийн оршин байгаа учир шалтгаан, түүний учир утга, дэг журманд олон нийтийн ашиг сонирхлын үүднээс хандах” явдал юм гэж хэлсэн. (1910, х. 217).

Мөн цаашилбал, Миллийн онол нь нийгмийн оролцоонд боловсролын үүргийн талаарх асуудалд Руссогийн үзэл бодлыг улам хүчирхэгжүүлсэн боловч, Миллийн онолд бас нэг өөр чанар байсан нь хэрвээ уг онол нийгэмд өргөн хүрээг хамарвал уг таамгийн ирээдүйн цар хүрээг тэлсэн чухал хэмжээс болох юм. Би Токвилийн “Америкын ардчилал” номонд хийсэн Миллийн дүгнэлтийн нэгнээс аль хэдийнэ иш татсан. Энэ бүтээл нь Миллийн улс төрийн онолд ба ялангуяа орон нутгийн улс төрийн байгууллагуудын тухай хэсэгт тодорхой нөлөөлөл үзүүлсэн.<sup>123</sup>

Милл нь Токвилийн төвлөрлийн болон массын нийгмийг хөгжүүлэхэд дагалдах бэрхшээл, айдсын тухай ярьсан хэсэгт их анхаарч гүн сэтгэгдэлд оржээ. (Орчин үеийн социологчдын дунд иймэрхүү судалгаанаас цочирдсон энэ айдас одоо ч байсаар л байна.) Улс төрийн эдийн засагт Милл “ардчилсан байдал нь нарийндаа ардчилсан хууль тогтоомжоос бүтдэггүй, харин төв засгийн газраар хязгаарлагддаг, энэ бол улс төрийн эрх чөлөө гэсэн үг биш төдийгүй буцалтгүй эргэлт хийх зорилго эрч хүчийг бүтээдэг зүйл юм” гэж үзсэн.<sup>124</sup> Милл Токвилийн номны II бүлэгт хийсэн дүгнэлтдээ “хэрвээ хувь хүн орон нутгийн түвшинд нийгмийн оролцоонд бэлтгэгдээгүй бол үндэсний засгийн газарт өргөн хамааралттай сонгуулийн эрх, оролцоо байхын ч хэрэггүй юм гэж шүүмжилсэн. Орон нутгийн түвшин гэдэг бол хувь хүн өөрийгөө хэрхэн удирдан захирахад суралцах түвшин гэж үзсэн.

“Улс төрийн үйл ажиллагаа нь хэдэн жилд зөвхөн ганцхан удаа хийгдэх ёстой бөгөөд иргэдийн өдөр тутмын хэвшмэл үйл ажиллагаа нь тэднийг улс төрийн оролцоонд бэлтгэж тэднийг ухаалаг мөн өөрсдийгөө олох ёс суртахууны зан байдлыг

<sup>123</sup> J.S.Mill. Autobiography. World's Classics ed. 1924. Милл (1924, х. 162—4) ба Робсон (1968, х. 106) харах.

<sup>124</sup> J.M.Robson. Collected Works. (ed). 1965. University of Toronto Press. Бүлэг. XI, §6, х. 944.

хөгжүүлэх ёстой.” /1963, 229х/ Өөрөөр хэлбэл том улсад амьдарч байгаа иргэн, хувь хүн тэрхүү “том нийгмийн”-хээ улс төр, засаглалд идэвхитэй оролцох боломжтой байх, энэ оролцоог тодруулж буй чухал шинж чанаруудыг орон нутгийн түвшинд дэмжиж хөгжүүлэх ёстой гэсэн үг юм. Иймээс Миллийн хувьд улс төрийн оролцоонд боловсролын үр нөлөө хамгийн чухал гэж үзсэн газар нь орон нутаг юм. Энд хувь хүнд болон түүний өдөр тутмын амьдралд нөлөөлөх шууд нөлөөллийн асуудлыг шийдэх төдийгүй орон нутгийн төрийн байгууллагад ажиллахаар сонгогдох сайхан боломж ч нээлттэй байдаг газар юм. (1910, х. 347-8)

Ингэж орон нутгийн түвшинд оролцоог хөгжүүлсэнээр хувь хүн ардчилалд суралцана. “Бид хэрхэн унших, бичих, морь унах, сэлэх тухай хичнээн яриулж тайлбарлуулаад үүнийг сурч чадахгүй, харин түүнийг зөвхөн өөрсдөө хийж байж л сурна. Үүнтэй адил улс төрийн оролцоонд ч ялгаагүй тодорхой хязгаар дотор дадлагажиж сурснаар цаашдаа томоохон хүрээнд хэрхэн оролцох вэ гэдэгт суралцана. (1963, х. 186)

Өргөн хүрээтэй нийгмийн төлөөлөл бүхий засгийн газар чухал боловч түүнд хэд хэдэн хүндрэл гарна. Түүний онолд оролцооны боловсролын үүргийг суурь рольд шилжүүлсэн нийцтэй төлөөллийн тухай Миллийн практик төлөвлөгөө байдаг. Миллийн практик төлөвлөгөөнд улс төрийн оролцооны талаар их шүүмжлэлтэй авч хэлэлцээгүй байна. Учир нь энд улс төрийн болон нийгмийн онол холилдсон төр, нийгмийн “жинхэнэ” мөн чанарын тухай үзэл санаанууд дийлэнх хувийг эзэлж байсан.

Бентам болон Жеймс Милл нар боловсрол гэдэг бол явцуу хүрээнд “сургалтын” чанартай утгыг агуулах боловч, өргөн хүрээнд авч үзвэл хариуцлагатай улс төрийн оролцоог бий болгох гол тулгуур мөн гэж үзсэн. Жон Стюарт Милл энэ үзэл санааг хэзээ ч үгүйсгээгүй юм. Миллийн гол үзэл санаануудын нэг нь боловсролтой элитүүдийн гарт эрх мэдэл нь байхад /энгийн утгаар/ хэрхэн улс төрийн систем амжилтанд хүрч болох тухай асуудал л байсан юм. Сайн боловсорсон ухаантан бусадтай анхаарал болгоомжтой, зөв, үнэнч шударга, ер нь л бусадтай харилцах бидний харилцаанд чухал гэсэн бүх давуу талуудыг өөртөө шингээсэн байдаг. Миллийн үзсэнээр “хамгийн цэцэн мэргэн, хамгийн сайн” төдийгүй улс төрийн бүх түвшинд сонгогдох ёстой гэж үзсэн хүмүүс нь хамгийн сайн боловсорсон (шинжлэх ухааны явцуу хүрээнд), өндөр боловсролтой хүмүүс байна.<sup>125</sup>

Тэрээр ардчилал бол орчин үеийн дэлхийд салшгүй чухал зүйл бөгөөд гол асуудал нь ардчилсан улс төрийн хууль журмыг нийгмийн “жинхэнэ” мөн чанартай уялдуулан, энэ дэглэмд хэрхэн “олонхийг”-ыг хамруулах ажлыг зохион байгуулах явдал юм гэж үзсэн байна.<sup>126</sup> Миллийн концепцид “олонх” ардчилал гэсэн энэ ойлголтыг хэрэгсэхгүй ч түүнээс өөр үзэл бодолтой байхыг хүсэхгүй байсан бөгөөд үүнийг онцлон тэмдэглэх ёстой гэж үзсэн. Үнэн хэрэгтээ тодорхой хугацаа өнгөрөхөд бүх зүйл боломжтой болно, “ядуу хүмүүс түүнийхээ учир шалтгааныг олдог болно, хэдийгээр тэдэнд заавар, зөвлөгөө, тайлбар, чиг өгөх хэрэгтэй ч тэднийг хэзээ нэгэн цагт нүдээ нээнэ” гэдэгт Милл итгэлтэй байсан. Элитүүдийг хариуцлага хүлээдэг байх ёстой бөгөөд элитүүдийн хариуцлагын дүрэм журмыг дахин гаргах нь Миллийн үзсэнээр улс төрийн хамгийн том бэрхшээл байв. Энэ бэрхшээлийг давах түүний шийдвэр нь улс төрийн оролцооны талаарх өөрийн онолд давхар санааг оруулж хөгжүүлэх явдал байв.

<sup>125</sup>Робсонд дурдсан (1967, х. 210).

<sup>126</sup>Милл (1963, х. 17). Милл нь энэ үзэл тайлбарыг өмнөх хувилбартай нь харьцуулсан ба хуучин сургааль, дэг жаягт бичигдсэн "шилжилт"-ийн тухай энэ тайлбарт "олонхи ямар нэгэн удирдан чиглүүлэх зүйлгүйгээр цаашдаа өөрсдийн итгэл найдварын замаа алдана" гэсэн байдаг. (х. 3).

**Ном зүй**

- К.Пейтман.* Participation and Democratic Theory. L., 1970.
- J.J.Rousseau.* The Social Contract. M.Cranston (trans), 1968. P-nguin Books.
- J.J.Rousseau.* Political Writings, Watkins, F. (trans). Nelson, London., 1953.
- J.J.Rousseau.* The Social Contract. M.Cranston (trans), 1968. P-nguin Books.
- J.H.Burns.* *J.S Mill* and Democracy. Political Studies. 1957.
- J.S.Mill.* Autobiography. World's Classics ed. 1924.
- J.M.Robson.* Collected Works. (ed). 1965. University of Toronto Press.
- К.Пейтман.* “*Ж.Ж.Руссо, Ж.С.Милл. Ж.Б.Х.Коул: Ардчиллын оролцооны онол*”/Улс төрийн шинжлэх ухааны дээж бичиг/ Орч Ц.Батболд. УБ., 2012.
- Д.Ганбат.* ред “Капитализм, социализм ба ардчилал”/Ардчиллын тухай түүвэр/ Орч Н.Туяа. УБ., УТБА. 2006.